

UDK: 343.9

Zaprimljeno: 13. 11. 1996.

Zamisao o rehabilitaciji: Pogled s kriminološkog stajališta

Zoran Kanduč

Institut za Kriminologiju pri Pravnom fakultetu u Ljubljani

Sažetak

U članku se prikazuje složena problematika zamisli o rehabilitaciji. Posebna pažnja posvećuje se pojmovnom razlikovanju kaznene sankcije i rehabilitacije. U vezi s time pokušava se opravdati ideal rehabilitacije (kao prava), neovisno o normativnoj koncepciji kažnjavanja (a ne više kao »svrhu« kažnjavanja). Rehabilitacija je prikazana kao dio šire abolicionističke strategije, dakle, kao praktičan oblik »antiteze« (osobito zatvorske) kazne. Takva zamisao se naslanja na novije kritičke definicije rehabilitacije, koje se zalažu za prevladavanje nedostataka i zlouporabu rehabilitativnih modela u prošlosti. Uz to su naznačene i neke ključne prepreke pri provođenju »alternativnog« – naime, humanističkog, a ne više autoritativnog – modela rehabilitacije.

Ključne riječi: rehabilitacija, penologija, kažnjavanje

1. Uvodna napomena

Ukoliko je u zamisli o rehabilitaciji nešto neosporno, onda je to, bez sumnje njena višestruka spornost. Ta je spornost djelomice vidljiva već iz raznovrsnog i raznorodnog mnoštva njenih određenja. Izraz »habilitirati« u stvari potiče od novolatinske riječi *habilitare*, što znači »osposobiti« za nešto. Refleksivni glagol »habilitirati se« značio bi »osposobiti se za nešto«. Re-habilitirati nekoga bi, prema tome, značilo nekoga ponovo osposobiti, odnosno, pokušati kod njega ponovo razviti sposobnost(i) za nešto. U kontekstu kazneno-pravnog (pod)sistema to »nešto«, odnosno ono za što bi netko trebao razviti odgovarajuću sposobnost, ima sasvim specifičnu konotaciju, naime, uključiti se u društvo (po izvršenju krivičnog djela), te u njemu živjeti bez kršenja određenih (npr. kaznenopravnih) važećih pravila.

U navedenom značenju neosporna i ključna namjena »rehabilitacije« bila bi: spriječiti nekoga tko je prekršio važeću normu i »pripremiti« ga za to da taj čin više ne ponovi. U tom smislu se rehabilitacija ni u čemu ne razlikuje od drugih kriminalnopolitičkih i kaznenih strategija (osim »čistog« retributivnog modela, kojem je isključivi cilj da zločinac primi točno onoliko patnje koliko je svojim »zlim« djelom »zaslužio«). Možda je razlog brojnih nesporazuma upravo spomenuta svrhovita istovjetnost (ili barem sličnost). Jedan od čvrsto ukorijenjenih nesporazuma proizlazi iz pretpostavke da kazna kao takva »popravlja« prekršioca.

2. Kazna ne popravlja

Rehabilitacija je često interpretirana u smislu raznovrsnih mjera koje bi trebale popraviti počinitelja krivičnih

djela. Pri tome se pozornost u pravilu usmjerava samo na pitanje eventualne (ne)učinkovitosti predloženih ili primijenjenih mjera, a zapostavlja se inherentna problematičnost impliciranog cilja, a to je »popraviti« čovjeka. Drugim riječima, spomenuta koncepcija ne objašnjava što zapravo znači »popraviti« čovjeka. Sigurno je da »popraviti« s jedne strane logično uključuje »promijeniti« ili »učiniti drugačijim«, pri čemu su moguća barem dva oblika: (1) nekakav *creatio ex nihilo* odnosno, prijelaz iz psihičkog i socijalnog stanja A u vremenu X u posve novo stanje B u vremenu Y (koje nije postojalo u vremenu X); (2) prijelaz iz stanja Abcde... (u vremenu X) u stanje aBcde... (u vremenu y), što naravno implicira da promijenjena osoba postane onakva kakva je i bila (prije promjene), pa makar samo u pozadini; kao neka potencijalna/virtualna ili u psihičku pozadinu potisnuta osoba. S druge strane je popravljanje, bez sumnje ambiciozniji poduhvat od samog mijenjanja. Ono, naime sugerira da njegov subjekt zna koje je ljudsko stanje »dobro« ili čak »najbolje«. S tim u vezi problem nije samo bio (i još je uvijek) u mnoštvu dobrih ideala koji su nametnuti ljudima. Poteškoća je u tome što se ti ideali u pravilu isključuju.

Paradoks popravljanja je spoznao već Nietzsche (1991:224–225), najmanje eksploatirani autor na području tradicionalne/modernističke kriminologije: »Koliko je poželjno da čovjek bude kreposniji? Ili pametniji? Ili sretniji? Ako znamo da uopće ne poznajemo čovjekov »zašto«, onda takva namjera nema nikakvog smisla; i, ako hoćemo jedno, možda tada ne bismo smjeli htjeti drugo? Ide li povećanje kreposti zajedno s povećanjem razumnosti i uvida? Mnogo je primjera koji mogu doka-

zati suprotno. Nije li krijepost kao cilj u rigoroznom smislu do sada bila u proturječnosti sa srećom? Nisu li, s druge strane potrebne nesreća, deprivacije i mučenje sebe samog kao nužna pomagala? Ako bi cilj bio najveći moguć stupanj uvida, ne bismo li upravo time MORALI otkloniti stupnjevanje sreće? I pri tome si za put do stjecanja uvida odabrali opasnost, pustolovinu, nepovjerenje, zavodjenje? I ako hoćemo sreću, možda se moramo pridružiti onima koji su »siromašni duhom«.

Zamisao o rehabilitaciji, naravno, nije bitno (odnosno logično-smislaono nužno) povezana s idealom »popravljanja«. Ipak se čini da riječ »popravljanje« ima nekakvu intuitivnu ili inherentno privlačnu moć, koju je moguće korisno upotrijebiti, ako, barem na retoričkoj razini, povežemo kažnjavanje s popravljanjem. Tada, naime, možemo reći da ne kažnjavamo samo radi kažnjavanja (odnosno, zadavanja tjelesne ili psihičke boli) već zato da bismo kažnjavanome činili nešto dobro (a on bi nam za to još trebao biti zahvalan). Vremenom, zapravo, vrlo brzo se pokazalo da kazna, npr. zatvora ne dovodi do pozitivnih učinaka kojima su je opravdavali ili pokušavali opravdati. Upravo takve spoznaje da »kazna ne rehabilitira« su pobudile razvikanu »krizu kažnjavanja« (Garland, 1990:7). Ako kudimo postojeće kaznene prakse zbog toga što ne rehabilitiraju, polazimo od pretpostavke da je kaznom moguće rehabilitirati. Takva je pretpostavka, blago rećeno, vrlo sumnjiva: »Kaznom je uglavnom moguće, kod ljudi i životinja, povećati strah, izoštriti razum, obuzdati želje: kazna kroti čovjeka, ali ga ne čini »boljim« – s još većim opravdanjem mogli bismo tvrditi suprotno (Nietzsche, 1988:269). No, dobro, recimo da kazna zaista ne popravlja (niti to može). Ako bi kažnjavanje bilo moguće temeljiti samo na idealu popravljanja, tada je (normativno) ne bismo mogli utemeljiti.

No, kažnjavanje je moguće opravdati na vrlo različite načine – kako to kaže povijest kažnjavanja – počevši od čistog »kroćenja«, koje bi – u »znanstvenom« diskurzu – nazvali »specijalnim zastrašivanjem« ili »onemogućavanjem« (incapacitation). Zastrašivanje – opće i pojedinačno – je kao svrhu kažnjavanja preporučio još Beeearia (1986:23): »Svrha kažnjavanja, dakle, nije ništa drugo do odvratanje počinitelja od činjenja novog zlodjela svojim zemljacima i sprečavanje drugih u činjenju istog. Stoga bi metode kažnjavanja trebale biti izabrane s obzirom na proporcije između zločina i kazne. To će dovesti do najučinkovitijeg dugotrajnog utiska na čovjekov um, te će prouzročiti će najmanje patnje njegovom tijelu«. Zanimljivo je da je klasična kaznena politika napadana – sa znanstvenih bedema pozitivističke kriminologije – između ostalog i radi njene možebitne neučinkovitosti (možda je još zanimljivije to da je ponovno oživljavanje klasičnih kaznenopravnih zamisli 70-ih godina motivirano prije svega neučinkovitošću pozitivistički utemeljene kriminalne politike). Ako je, naime izvršenje kažnjivog čina determinirano (a ne »slobodno« odabrano) od strane bioloških, psihičkih ili socijanih čimbenika, nad kojima počinitelj nema nikakve kontrole, kako bismo ga mogli odvratiti od tog čina prijetnjom kažnjavanja. Dvije su mogućnosti: (a) ukloniti »kriminogenu dispoziciju« (ako je to moguće); (b) onemogućiti opasnog počinitelja (ako već ne možemo eliminirati imanentni – urođeni, naučeni ili samostečeni – izvor njegove opasnosti). Prvu mogućnost su, u većini slučajeva, nekako poistovjetili s »rehabilitacijom«.

3. Pozitivizam i rehabilitacija

Pozitivistička kriminologija uvodi značajan pomak u područje kriminalne politike: od za društvo opasnog čina do za društvo opasnog počinitelja (primjer Foucault, 1988.). U stvari mijenja se pogled na »kriminalca«. U njemu se ne gleda više samo počinitelj zabranjenog čina, nego i potencijalni ili – ako upotrijebimo Aristotelov izraz – čak virtualni izvor budućih zabranjenih postupaka. Važnije od onoga što je počinio je to za što se (s obzirom na njegovu prirodu, konstituciju, mjeru degeneriranosti, karakterne crte, patološke varijable, obrazac mišljenja, subkulturne vrednote i sl.) predviđa da će (najvjerojatnije) još počinuti. Upravo između »već« i »još ne« trebala bi posegnuti rehabilitacija, zamišljena kao mjera ili skup mjera, koje su inače primijenjene u okviru kaznene sankcije, mada nisu »samo sankcija« (u ograničenom tradicionalnom smislu), već nešto više, npr. pokušaj utjecaja (»nekažnjavajuća« sredstva) na počiniteljevu »dispoziciju«, odnosno, »kriminalnost«. U okviru te opće namjene doista je moguće predložiti (i realizirati) vrlo različite mjere. Te se mjere u prvom redu razlikuju prema smjeru ili »predmetu« djelovanja, odnosno, utjecaja: (a) unutrašnjost (npr. »duša« kao pretpostavka moralnog središta ljudske subjektivnosti, karaktera, ličnosti, stajališta, misaonih obrazaca, osjećaja, znanja, vrednota i sl.); (b) vanjština (samo osjetilno spoznavanje).

Oba modela se, naravno, nužno ne isključuju. To je pogotovo očito kod prvog (gdje se, dakle, očekuje da će unutarnja promjena imati uz npr. odgovarajući duhovni ili duševni »uvid« za posljedicu i vanjsku promjenu, prije svega konformno ponašanje). No, moguće je (barem) pretpostaviti da će i kod drugog modela, vanjsku promjenu, prije ili kasnije, slijediti unutarnja (iako ova nije nužno potrebna, dokle god vanjska promjena ostaje nepromijenjena, odnosno, prilično stabilna).

Sve u svemu, su značajnije razlike koje nastaju na području predloženih mjera za realizaciju željene promjene prekršitelja ili njegovog budućeg ponašanja. S obzirom na to, povijest rehabilitativnih programa ima tri prepoznatljiva modela, koji nisu uvijek – u pravilu – primjenjivani u svom čistom »idealno tipičnom« obliku; dapače, često su se u praksi kombinirali ili nadovezivali, pri čemu se mijenjalo uglavnom samo mjesto središnjeg naglaska. Prvi model možemo označiti kao »režim discipline«. Slično ostalim rehabilitativnim modelima, i disciplinski model se može (danas bi ga radije nazvali »behaviorističkim«) pojaviti u poopćenom ili individualiziranom obliku. Disciplina može osuđenom biti jednostavno nametnuta ili se može temeljiti na oprobanoj metodi »mrkvice i štapak«. Npr. kod tzv. »progresivnih stadija« gdje o zatvorenikovom zalaganju i suradnji ovisi stupanj nametnutih represivnih mjera. S druge strane, potrebno je uzeti u obzir i unutarnje razlike u okviru općeg disciplinskog modela, koje izviru iz, prije svega, vanjskih promjena (»paradigme«), a kojima slijedi zatvorenički režim. Taj režim može biti ureden po načelima samostanske, kasarske/vojničke (npr. »boot camps) ili tvorničke discipline.

Slijedeći model rehabilitacije temelji se na liječenju patološke, kriminogene dispozicije (Cusson, 1983:63–67). Zanimljivo je da se taj terapijski model rehabilitacije (bez obzira temelji li se na biološkom, psihijatrijskom, psihoanalitičkom ili psihološkom diskurzu) često –

i posve neadekvatno – doima kao utjelovljenje rehabilitacije uopće. Većina kritika upućenih zamisli o rehabilitaciji se zapravo odnosila (samo) na model mijenjanja takvom ili drukčijom terapijom. Sumnja glede takve rehabilitacije – recimo »tretmanska igra«, »point scoring« (Samenov) ili »dvojni nesporazum« (Cusson) – su svakako većim dijelom dobro poznati, te ih ne treba ponovo navoditi. Upozorimo ovdje još i na treću moguću »paradigmu« rehabilitacije, koju obično nazivamo »modelom učenja« (primjer Heinz i Korn, 1973:203-231). Kao već spomenute paradigme, i ova pretpostavlja specifičnu etiološku teoriju o kriminalnom ponašanju. U ovom slučaju podupire tezu o neadekvatnoj ili nedostatnoj primarnoj ili sekundarnoj socijalizaciji: baš ovaj nedostatak trebao bi ukloniti pedagoški model rehabilitacije npr. u obliku (re)edukacije ili (re)socijalizacije. Taj model ne implicira strogo individualne tretmane, već raznovrsne intersubjektivne, kolektivne i komunikativne mehanizme koji bi trebali generirati pozitivna socijalna iskustva, razvijati sposobnosti, vještine, znanje i motivacijsku strukturu pojedinca. Pri tome je najvažnije da model učenja logično pretpostavlja (barem postupno) »dekarceraciju« inače totalne, odnosno, segregacijske kaznene institucije, otvaranje zatvora prema vanjskom svijetu, planske pripreme za život na slobodi (npr. obavljanje rada van zatvora, vikendi, dopust itd.), te uopće takvu organizaciju zatvoreničke aktivnosti koja u najvećoj mjeri jača samoodgovornost, samopoštovanje i autonomnost (tj. sposobnost samostalnog odlučivanja i djelovanja) međusobnog povjerenja, intenzivne (dvosmjerne i horizontalne) komunikacije između uprave i zatvorenika, jasno određena prava i dužnosti (uz mogućnost sudske zaštite) itd.

4. Problematična problematičnost rehabilitacije

Iako zamisao rehabilitacije ni izdaleka nije jedinstvena, homogena, postala je već kao takva (dakle, u posve nerasčlanjenom obliku) – barem u akademskim krugovima – izrazito neomiljena. Za to ima više razloga.

Jedan od njih je sigurno spoznaja empirijskih istraživača, koji su navodno dokazali da rehabilitacija ne djeluje (»nothing works«), odnosno, da barem ne djeluje bolje nego druge nerehabilitativne, dakle, isključivo kaznene mjere (primjer Conrad, 1965). Više od takvih znanstvenih spoznaja iznenađuje lakoća kojom su one bile usvojene, kao više ili manje nepobitne, u kriminološki *mainstream* (sjetimo se npr. izuzetne zapaženosti inače veoma spornih Martinsonovih zaključaka). Uistinu su stvari puno kompliciranije, barem do te mjere, da bi bilo dobro ostati skeptičan prema pozitivističkim pokušajima (statističkog) numeriranja uspješnosti ili neuspješnosti. Prije svega, treba se upitati, znamo li uopće kako mjeriti ili vrednovati rehabilitirano stanje (kako recimo, opredijeliti slučaj gdje bi netko bio rehabilitiran ali bi se kasnije »odrehabilitirao«, zbog razloga koji su posve kontingentni glede realiziranog rehabilitativnog programa). Na temelju čega kažemo da je netko uspješno »rehabilitiran«? Osim toga, treba uzeti u obzir i to da zagovornici rehabilitacije mogu uvijek osporavati tezu o nemogućnosti rehabilitacije slijedećim argumentima: (a) primjenjeni programi nisu bili pravilno zasnovani; (b) primjena inače pravilno

zasnovanih programa nije bila odgovarajuća (npr. radi pomanjkanja sredstava, neosposobljenosti izvođača ili nekog drugog razloga); (c) postoje istraživanja koja pokazuju da su neki programi bili neosporno uspješni (Ross i Gendreau, 1980).

S tim u vezi treba upozoriti na još jednu značajnu okolnost. Poznato je da većina počinitelja vremenom prestaje kršiti kaznene pravne norme, bez obzira na način na koji su bili (ili čak nisu bili) tretirani od strane agenata kaznenopravnih aparata. Kako objasniti ovu neospornu činjenicu? Teoretske odgovore bismo mogli u grubo podijeliti u dvije grupe (Gottfredson i Hirschi, 1990:141-144). U svijetlu teorije o situacijski uvjetovanom prestanku se broj kaznenih djela pojedinca smanjuje starenjem, jer s tim povezani vanjski (antikriminogeni) faktori, npr. zaposlenost, obitelj, (žena, djeca, dom) i sl. mijenjaju kriminalitet aktera. Prema drugoj teoriji se kriminalitet pojedinca starenjem smanjuje neovisno o njegovoj kriminalnosti (težnje za izvršenjem kaznenih i njima sličnih djela). Subjektivna kriminalnost bi trebala biti, prema ovom objašnjenju, samo jedan od elemenata uzročne konstelacije koji dovodi do krivičnog djela (tako da je broj krivičnih djela prilično nepotpuno mjerilo kriminalnosti). Drugim riječima, to znači da se učestalost krivičnih djela može mijenjati u vremenu i prostoru, bez obzira na promjene u kriminalnosti (kao razmjerno stabilne subjektivne osobine): kriminalnost konačno, može postojati čak i bez izvršenog krivičnog djela. Ako prihvatimo takvo objašnjenje, tada npr. nepostojanje recidiva nije apsolutno sigurno obilježje uspješne rehabilitacije, ukoliko rehabilitaciju shvatimo kao prestanak kriminalnosti pojedinca.

Uza svu problematičnost rehabilitacije, ne bismo smjeli zaboraviti da je većina kritika bila politički (i ideološki) motivirana. Za radikalne kriminologe pod upitnikom je, recimo svaka kriminalnopolitička mjera koja je usmjerena isključivo na problematičnog pojedinca (Taylor et al., 1973:281). Za njih je ključna korjenita promjena strukturno određene konstelacije ekonomske i političke moći (pri čemu obično ne kažu što učiniti s prekršiteljem u vremenu dok represivno i eksploativajuće društvo ostane nepromijenjeno, odnosno, još represivnije i ekonomski nasilnije). Za konzervativce je sporna svaka mjera koja odiše permissivnošću, i ne osigurava zastrašujuće, onemogućujuće ili barem »pravedne« (retributivne) reperkusije (Tame, 1991). Oni znaju (to su naime, *good guys*) tko su bad guys i kako s njima treba postupati. Liberale brinu, prije svega, ljudska prava, zakonitost krivičnog postupka (due process of law) i stalna prijetnja širenja terapeutske države. Uza sve to, treba upozoriti na stajalište »nove penologije«. U tom svijetlu postaju specifično modernističke kriminalno političke i kaznene dileme potpuno irelevantne (Feeley i Simon, 1996). Cilj nove penologije (odnosno »aktuarske kriminologije«) nije kažnjavati ili rehabilitirati pojedince, već identificirati permanentno problematične agregate (kategorije) i njima upravljati (u skladu s modelom instrumentalne – a ne više moralne – discipline), uz što manje troškove (u skladu s menadžerskom ili tehnokratskom racionalnošću npr. po »cost/benefit« analizi). Kriminalno politička očekivanja su, dakle, bitno smanjena: cilj nije eliminacija ili redukcija kriminala, resocijalizacija ili reintegracija osuđenika, javna sigurnost i sl., nego kontrola suvišnih i aktualno ili potencijalno opasnih (rizičnih) segmenata populacije. U

tom svijetlu recidivizam (noćna mora modernističke penologije) nije više problematičan: ili je nevažan ili ga se čak tumači kao pokazatelja uspješnosti različitih institucija (npr. uvjetne osude ili uvjetnog otpusta) kao isključivo nadzornih aparata.

Novi aktuarski smjer je primjer postmodernističke administrativne kriminologije u suvremenom društvu instrumentalizirane discipline. U takvom društvenom kontekstu se društveni nadzor diferencira (Shearing i Stenning, 1996). Većina stanovništva je nadzirana raznovrsnim mehanizmima zavođenja proizvodima i uslugama kapitalističkog gospodarstva. Njihovo sudjelovanje u (privatiziranom) nadzornom procesu (kojeg najočitiji primjer nude velika trgovačka središta »katedrale suvremenih gradova« i velike zračne luke) je suradničko i dragovoljno (učinci nadzora su zato u pravilu nezapaženi). Manjina ekonomski i/ili kulturno suvišnog stanovništva je nadzirana s obzirom na razinu rizičnosti agregata koji je čine: najrizičnije skupine su onemogućene u zatvorima s najvećim stupnjem osiguranja, manje rizične skupine različitim oblicima jeftinijeg nadzora. U spomenutoj koncepciji nadzora se tradicionalna rehabilitacija uklanja isključivom onemogućavanju odnosno, kroćenju (ili savladavanju).

5. Onemogućavati ili rehabilitirati?

Ideja onemogućavanja naizgled je veoma privlačna (Greenwood, 1983). Naime, proizlazi iz pretpostavke da je za glavninu kriminala odgovorna mala grupa opasnih pojedinaca (»kroničnih« ili kriminalaca »od karijere«). Ako bi ih nekako uspjeli izdvojiti iz društvenog života, mogli bismo neznatnim troškovima riješiti većinu problema sigurnosti. No, onemogućavanje se suočava s istim problemom kao i rehabilitacija: kako prepoznati malobrojne opasne pojedince, prije nego realiziraju svoje antisocijalne potencijale i postanu notorno »kronični« (i rehabilitaciju bi trebalo usmjeriti, prije svega, protiv osoba s najvećim kriminalitetom i to prije nego što same prestanu vršiti krivična djela, jer bi inače rješavali problem kojeg više nema). Radi se o dobro poznatom problemu prognoziranja kriminalne budućnosti (McCord i McCord, 1959). Kriminologija je na tom području inače napravila nekoliko obećavajućih koraka, no, ne takvih koji bi opravdavali rigorozne restriktivne mjere, koje implicira ideja selektivnog onemogućavanja. Jedino opipljivo mjerilo (za prepoznavanje skrivenih kroničnih počinitelja) što ga nude zagovornici onemogućavanja je već izvršeno krivično djelo (odnosno izvršena krivična djela), dakle, baš to što inače kazneno pravni sistem uzima u obzir prilikom odmjerenja kaznenih sankcija (recidiv).

Usprkos spomenutim inherentnim problemima ideal onemogućavanja (koji logično nije nespojiv s rehabilitacijom jer ga je moguće predstaviti kao mjeru za »nepopravljive«) je sve omiljeniji. Možda je razlog tome sučeljavanje s manjim problemom empirijski mjerljive uspješnosti/učinkovitosti: dok je osuđenik pod ključem, onemogućen je (društvu bezopasan). Barem u ovom pogledu je djelovanje karceralne institucije uspješno (pozitivan image može ugroziti samo mogući bijeg, koji je ipak izuzetak od pravila). Isto vrijedi i za retributivističku kaznenu politiku (Diff i Garland, 1995:25). Ni ovdje se ne treba bojati predbacivanja radi neučinkovitosti: ako ona

zaista osigurava da prekršitelji dobiju »pravednu mjeru« boli.

Ne bismo smjeli ignorirati problem koji spada u domenu selektivnog onemogućavanja. Radi se o ljudima na koje uobičajeni (formalni i neformalni) nadzorni mehanizmi ne djeluju, te predstavljaju prijetnju drugima. Čak abolicionisti priznaju da je za takvu grupu neizbježna neka vrsta zatvora (kojeg oni inače imenuju drugačije, npr. »azil« ili »karantena«). Unatoč tome ne bismo smjeli zaboraviti na gomilu teških pitanja. Koliko je uopće takvih ljudi (i kako da ih identificiramo?). Pogledajmo npr. odgovor iz abolicionističkog gledišta: »Vjerojatno će, ako poboljšamo naš pravni sistem, broj opasnih ljudi biti toliko malen, da će čak i u velikim zemljama poput SAD dvije ili tri male karantene biti dostatne, umjesto današnjih ogromnih spremišta za stotine tisuća« (Bianchi, 1994:342). S tim u svezi abolicionisti obično upozoravaju na dva problemska sklopa: (a) osuđenik se obično (prije ili kasnije) vrati iz zatvora na slobodu, tako da je svako onemogućavanje samo privremeno, pri čemu treba uzeti u obzir mogućnost da se netko može vratiti iz zatvora još opasniji nego prije; (b) u svakom društvu je mnogo opasnih ljudi protiv kojih nikada nije pokretan postupak, niti su bili u zatvoru (barem ne u ulozi osuđenika); može se čak dogoditi da često zauzimaju veoma značajne i čak najviše pozicije u ekonomskim, političkim, administrativnim i vojnim hijerarhijama.

Bio zatvor takav ili drugačiji (bez obzira kako ga nazvali) ipak je nezaobilazan, te se treba zapitati kakav bi on trebao biti. Bianchi (1994), recimo, opisuje svoju »karantenu« ovako: (a) zatvorena osoba bi imala pravo na punu zdravstvenu i socijalnu pomoć; (b) s njome se postupa prema striktnim pravilima (čime bi se trebala izbjeći zlouporaba); (c) zatvorenik bi imao pravo na neprofesionalnu povjerljivu osobu iz vanjskog svijeta, po vlastitom izboru; (d) o svakom produljenju boravka u »karanteni« odlučivao bi sud; (e) vlada bi parlamentu (ili državnom savjetu) predočavala godišnje izvještaje o svim osobama u »karanteni«. Vidimo, dakle, da je abolicionistička »karantena« u stvari dobro poznata zatvorska institucija, naravno, s određenim modifikacijama. Zahtjev, po kojem bi u »karantenu« trebalo zatvoriti samo »doista opasne ljude« slaže se s implikacijama teorije o selektivnom onemogućavanju: obje zamisli se nužno suočavaju s teškim pitanjem kako prepoznati »zaista opasne« pojedince, te s problemom kakve alternativne sankcije upotrijebiti u slučajevima kada bi, recimo, retributivni razlozi zahtijevali određenu kaznu, pri čemu zatvor ne bi bio nužno potreban, jer bi bilo dovoljno neosporivo da prekršitelj zapravo nije više opasan. Druge implikacije abolicionističke zamisli o karanteni su vrlo slične modelu rehabilitacije kao osuđenikova prava.

6. Rehabilitacija kao pravo

Već smo spomenuli da je danas u akademskim krugovima malo zagovornika rehabilitacije. Ima više razloga za to. Uz političke (koje smo već spomenuli) tu su još pragmatički (rehabilitacija se doima preskupom s obzirom na učinke koje postiže), a prije svega »praktično-realistični«; što dalje s »rehabilitiranim« pojedincem kada se vrati na slobodu, gdje za njega nema zaposlenja, stana, niti njemu privlačnih (nekriminalnih) životnih mogućno-

sti, i uopće naklonjenog socijalnog okruženja (još gore, svih ovih socijalnih dobara sve je manje i za lojalne, ne-kriminalne ljude). Svejedno – čak na akademskoj razini (utoliko više na praktičnoj i normativnoj razini) – ideja rehabilitacije još uvijek opstaje. S tim u vezi treba spomenuti npr. tzv. novu ideologiju tretmana, koja, po jednoj strani otvoreno priznaje neuspjeh većine do sada realiziranih programa resocijalizacije (unutar karceralne institucije); po drugoj strani, nova ideologija ustraje na tom idealu prije svega da bi neutralizirala neoklasične zamisli koje preporučaju »čisto« kažnjavanje (bilo iz utilitarističkih ili retributivnih razloga).

Među značajnijim pristalicama rehabilitacije su, recimo, Cullen i Gilbert (1982). Svoje prijedloge argumentirali su na slijedeći način: (1) rehabilitaciju treba braniti jer implicira dužnost države da brine (također) za osuđenikove potrebe, da poboljšava životne uvjete u zatvorima, odnosno, da uopće nastoji humanizirati izvršavanje kaznenih mjera; (2) rehabilitacija omogućava konceptualno i vrijednosno polazište za suprotstavljanje konzervativnim idejama prema kojima bi uvećana i pooštrena represija smanjila kriminalitet, jer bi s tim (dulje kazne, stroži zatvorenički režim i povećani broj zatvorenika) dignuli »cijenu« zločina do točke na kojoj se on više ne bi isplatio; (3) rehabilitacija još uvijek dobiva popriličnu potporu u penološkim krugovima (odnosno, u sistemima za izvršavanje sankcija) koji je se ne bi smjeli odreći; (4) rehabilitacija je bila – povijesno gledano – motiv za humanizaciju i poboljšanje uvjeta u zatvorima, a i za uvođenje drugih (alternativnih) sankcija.

Još je zanimljiviji model rehabilitacije kao prava osuđenika, što ga je koncipirao Rotman (1990). U njegovoj koncepciji se pokušavaju izbjeći slabosti starijih modela (pogotovo paternalističkog/terapeutskog). Rotmanova namjera je bila da prikaže mogućnost za artikulaciju humanističke (za razliku od autoritarne) rehabilitacije koja bi se temeljila na poštivanju počiniteljeva dostojanstva, jačanju njegovih ljudskih potencijala i mogućnosti samoodlučivanja, dragovoljnom sudjelovanju, sudskom nadzoru izvršenja kaznenih sankcija, ograničavanju nepotrebne patnje (odnosno, deprivacije) tijekom izdržavanja kazne, traženju alternativnih (manje štetnih) sankcija, osiguravanju realnih mogućnosti za ponovno uključivanje u društvo i sl. Rotman, prema tome, polazi od pretpostavke da osuđenikova prava nisu kršena samo prisilnim »liječenjem«, »ispiranjem mozga« ili drugim nasilnim zadiranjima u njegovo tijelo ili osobnost. Prava su kršena i u slučaju nedostatka pozitivnih mjera ili programa, čija je svrha smanjiti ili neutralizirati razne štetne posljedice zatvorske kazne npr. depersonalizaciju, okrnjenje već postojećih sposobnosti i mogućnosti, pogoršavanja zdravstvenog stanja, desocijalizacije, izmijenjeno poimanje vremena itd. Rotman, dakle, ne uzima u obzir samo činjenice da zatvor kao takav ne poboljšava (na što upozoravaju »realisti«), već prije svega upozorava da zatvor pogoršava stanje pojedinca.

Rotmanovo polazište nije nikakva novost (ili »otkriće«), naprotiv. Imamo posla s nečim na što su upozorili već mnogi autori. Uzmimo npr. sljedeću opasku: »Općenito, kazna uzrokuje tvrdoću i hladnoću; kazna koncentrira; pooštava osjećaj otuđenosti; jača otpornost. Ako dođe do sloma koji dovodi do klonulosti i samoponiženja, tada je rezultat sigurno manje ohrabrujući nego prosječni

učinak kazne, koji se karakterizira kao mračna otpornost« (Nietzsche, 1988:268). Kasnije sociološke analize života u zatvoru su utiske te vrste u mnogočemu produbile i proširile. Sjetimo se, npr. deskriptivnog i teoretskog osvjetljavanja pojava kao što su »prizonizacija« (Clemmer), sindrom »bodljikave žice« (Gibbens), »institucionalna neuroza« (Barton), »mentalno nazadovanje« (Morris i Morris) ili promijenjeno doživljavanje vremena kao jedne od ključnih egzistencijanih dimenzija (Galtung 1961, Cohen i Taylor 1972). Takvi epifenomeni izdržavanja kazne zatvora nisu problematični samo zbog toga što mogu u popriličnoj mjeri onemogućiti »normalnu« reintegraciju otpuštenog zatvorenika u društvo. Ti su epifenomeni sporni zato jer potenciraju, odnosno, intenziviraju kazneni učinak kazne zatvora. Ključno pitanje s tim u svezi jest je li još moguće spomenute (i slične) reperkusije svrstati u nešto što spada u okvir zakonom određene kazne zatvora. Problem je svakako veoma zamršen, već i na apstraktnoj razini, a tim više in concreto.

Recimo da je ključni element kazne zatvora u oduzimanju osuđenikove slobode. To se dogodi osuđenikovim odlaskom u zatvor, gdje je podvrgnut određenom režimu (koji je, naravno – suprotno mogućoj normativnoj istovjetnosti ili usklađenosti – različit u svakom zatvoru, tako da postoji onoliko zatvorskih kazni, koliko je zatvora). Ovdje se treba upitati ide li osuđenik u zatvor zato da bi tamo bio kažnjen, ili možda zato jer je već taj čin sam po sebi kazna. Pitanje nije tautološko, iako se u stvarnosti često svodi na identično. Možemo ga raščlaniti na više potpitanja: Kakve deprivacije su svojstveni dio zatvorske kazne kao kaznene sankcije? Uolikoj mjeri bi te deprivacije trebale biti realizirane? Je li svrha zatvorske kazne oslabiti zdravlje osuđenika u psihičkim, tjelesnim i socijalnim aspektima? Ili je svrha kazne zatvora ugroziti ili ograničiti osuđenikove ljudske potencijale i već postojeće mogućnosti. Tek odgovori na takva pitanja bi mogli, barem djelomično, razjasniti dilemu, što je uopće (odnosno, bi trebao biti) sadržaj zatvorske kazne, kao kazne u smislu specifičnog (političkog) odziva na određenu problematičnu pojavu.

7. Rehabilitacija kao antiteza zatvorske kazne

Čini se da bi iz navedenih razmišljanja mogli izvesti neke elemente za drugačije razumijevanje rehabilitacije. Osnovu da o tome još jednom razmislimo mogli bi nam pružiti slijedeći zaključci (i pretpostavke): (a) zatvor ne rehabilitira, ne može rehabilitirati, te je čak prepreka rehabilitaciji; (b) zatvorske kazne (i druge kazne) zbog toga ne bismo smjeli opravdavati idealom/idejom rehabilitacije (što u biti nije problem jer pravnofilozofskih i političkih utemeljenja zatvorske kazne tj. kaznenih sankcija inače ne nedostaje); (c) ideje rehabilitacije se unatoč rečenom ne bi trebalo odreći (pri tome mislimo prije svega na rehabilitaciju kao mrežu raznovrsnih mjera koje neutraliziraju, ublažavaju i smanjuju negativne učinke kazne, te koji zatvoreniku nude izvedive mogućnosti za normalno uključivanje u konvencionalni društveni život); (d) rehabilitaciju ne možemo smatrati »namjenom« kažnjavanja, već je treba uobličiti kao praktičnu abolicionističku »antitezu« zatvorske kazne. Dakle, moglo bi se pokušati reali-

zirati njene namjene unatoč zatvorskoj kazni, a ne uz pomoć zatvorske kazne (s tim u vezi prisjetimo se Bratovih (1991:74) napomena da je sa stajališta osuđenikove socijalne reintegracije najbolji zatvor kojeg nema. To ipak ne znači da ne postoje – u tu svrhu – bolji ili lošiji zatvori); (e) rehabilitacija obuhvaća više nego samo humanističko (ili reformističko) zalaganje za »bolje« zatvore, već prije svega mjere koje umanjuju utjecaj zatvorske sankcije (u okviru toga postoji više mogućih strategija npr. dekriminalizacija određenih problematičnih obrazaca ponašanja, nadomjestak kazne zatvora drugim pravnim odnosno političkim sankcijama i sl.); (f) rehabilitativne mjere (npr. unutar karceralne ustanove) ne mogu se prepustiti samo »dobroj volji« uprave, već bi ih morali rekoncepirati kao prava (uz odgovarajući sudski nadzor) te ih pojmiti prije svega kao »usluge« (koje zatvoreniku stoje na raspolaganju, ako ih želi koristiti); (g) grubo rečeno, možemo rehabilitaciju smatrati bitnom abolicionističkom strategijom koja – barem dugoročno – teži ukinuću zatvora. Kratkoročno ta strategija implicira postupnu dekarceraciju odnosno otvaranje zatvorskih ustanova prema vanjskom socijalnom okruženju.

Ne bismo smjeli zaboraviti raznovrsne prepreke pri realizaciji spomenute zamisli o rehabilitaciji. Jedna od njih je povezana s još uvijek raširenim moralno polariziranim vrijednosnim poimanjem počinitelja krivičnog djela (Claster, 1991). Oni su naime, uglavnom poimani ili kao utjelovljenje zla (bića koja su bitno drugačija od lojalnih, »dobrih« ljudi, te s kojima nikako ne bismo smjeli postupati »u rukavicama«) ili su, pak, oslikani kao anđeli koje su neki vanjski ili unutarnji razlozi »naveli« na stranpucicu, odnosno, na tamnu stranu zakona (nesretno djetinjstvo, kriminalni vršnjaci, siromaštvo, besposlenost, psihičke kompulzije i sl.). Treba uzeti u obzir banalan, no ne manje značajan razlog kao što je ograničenost društvenih resursa. Ako vrlo velik broj nekriminalnih/lojalnih državljana nema osnovne egzistencijalne uvjete za samoodređujuće djelovanje (npr. vlastiti stan, sigurno zaposlenje, odnosno, socijalnu sigurnost), kako da onda opravdamo povećanje izdataka za ljude koji su (čak više puta) prekršili važeća »pravila igre«? Moramo upozoriti na još uvijek veoma rašireno uvjerenje da je problem kriminala prije svega problem represivnih (kaznenopravnih) mehanizama. Zato bi se tog problema trebalo prihvatiti isključivo pomoću kaznenih metoda npr. učinkovitije policije i strožih kaznenih sankcija (Roshier, 1989:128).

8. Zaključna opaska

Svako razmišljanje o rehabilitaciji je veoma manjkavo (odnosno apstraktno) ukoliko ne predoči, unutar svog smislenog konteksta, raščlanjenu zamisao o kriminalnoj politici. Možda je upravo tu srž problema. Kriminalna politika je u praksi još uvijek reducirana na kaznenu politiku. Drugim riječima, to znači da kriminalne politike (u smislu raznovrsnih mjera koje bi ublažile kriminogene društvene odrednice i omogućile rješavanje različitih društvenih problema nerepresivnim sredstvima) zapravo nema. U stvari je problem još veći. U suvremenom »tranzicijskom« ili netranzicijskom – postmodernom (kapitalističkom) društvu nema vizije odnosno, pojmovno-teoretskog uporišta za rješavanje ključnih društvenih proble-

ma: Kako osigurati socijalnu kohezivnost? Kako racionalno organizirati proizvodni proces? Kako riješiti problem socijalne isključenosti, odnosno marginalnosti (ljudi koji su bez posla, stana i socijalne sigurnosti, te koji su strukturno izdvojeni iz osrednjih tijekom društvenog života)? Kako ukloniti ili barem olakšati izrazite nejednakosti u ekonomskoj, kulturnoj, ideološkoj, političkoj i pravnoj moći? Sva ta pitanja vrte se oko zajedničke osi: Kako racionalno – a ne iracionalno npr. s nacionalnim (najjeftinijim) ponosom, religioznim osjećajima, povijesnom mitologijom ili kvazi »prirodnim« elementima (npr. jezikom, folklorom i sl.) – utemeljiti društvenu povezanost (i solidarnost) u postmodernim razmjerima (primjer Možda, 1995: 285–291). Kako da zamislimo društvo kao realitet sui generis (a ne samo kao agregaciju individua koje povezuje isključivo mreža tržišnih razmjena) sa svojim specifičnim vrednotama i ciljevima (»common good«)? Bez takve predodžbe o društvu država ne može djelovati kao simbol društvene kohezije, odnosno, kao instanca za realizaciju specifičnih ciljeva društva (i rješavanje njenih ključnih problema): može djelovati samo kao taoc najmoćnijih interesnih grupa, njeno pravo ostaje nadalje pravo (naj)jačeg, uglavnom najbogatijeg. Sve dok je tako prijedlozi za racionalno suočavanje s problemom kriminala (odnosno sigurnosti uopće) – kao i s drugim gorućim društvenim problemima (kao što su uništavanje prirodnih resursa, nezaposlenost, ekonomske razlike, strukturno nasilje i sl.) – ostaju samo »wishful thinking«.

9. Literatura

1. Baratta, A.: *Che cosa la criminologia critica?*. Dei delitti a delle pene, 1991, 1, str. 53–81.
2. Beccaria, C.: *On Crimes and punishments*. Hackett Publishing Company, Indianapolis, 1986.
3. Bianchi, H.: *Abolition: Assensus and Sanctuary*. V: A. Duff, D. Garland (eds.), Oxford University Press, Oxford, 1995.
4. Claster, D.S.: *Bad Guys and Good Guys: Moral Polarisation and Crime*. Greenwood Press, Westport, 1992.
5. Clemmer, D.: *The Prison Community*. Christopher Publishing Co., Boston, 1940.
6. Cohen, S., Taylor, L.: *Psychological Survival*. Penguin, Harmsworth, 1972.
7. Conrad, J.: *Crime and its Correction: An International Survey of Attitudes and Practices*. Tavistock, London, 1965.
8. Cullen, F.T., Gilbert, K.E.: *Reaffirming Rehabilitation*. Anderson, Cincinnati, 1982.
9. Cusson, M.: *Le controle social du crime*. PUF, Paris, 1983.
10. Duff, A., Garland, D.: *Introduction: Thinking about Punishment*. U: A. Duff, D. Garland (eds.), *A Reader on Punishment*, str. 1–43, Oxford University Press, Oxford, 1995.
11. Farrington, D.P., Ohlin, L.E., Wilson, J.Q.: *Understanding and Controlling Crime: Toward a New Research Strategy*. Springer, New York, 1986.
12. Feeley, M.M., Simon, J.: *The New Penology*. U: J. Muncie et al (eds.), *Criminological Perspectives*, str. 367–379, Sage, London, 1996.
13. Foucault, M.: *The Dangerous Individual*. U: L.D. Kritzman (ed.), *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977–1984*, str. 125–151, Routledge, London, 1990.
14. Galtung, J.: *Prison: Organization of Dilemma*. U: D.R. Cressey (ed.), *The Prison: Studies in Institutional Organi-*

- zaiton and Change, str.107-145, Holt, Rinehart & Winston, New York, 1961.
15. Garland, D.: Punishment and Modern Society. Clarendon Press, Oxford, 1990.
 16. Gibbens, T.C.N: The Prisoner's View of Time – by a Former Prisoner of War. The Prison Journal, 1961, 41, str. 46-49.
 17. Gottfredson, M.R., Hirschi, T.: A General Theory of Crime. Stanford University Press, Stanford, 1990.
 18. Greenwood, P.: Controlling the Crime Rate Through Imprisonment. U: J.Q. Wilson (ed.), Crime and Public Policy, str. 251-269, Institute for Contemporary Studies, San Francisco, 1983.
 19. Heinz, W., Korn, S.: Sozialtherapie als Alibi. Fisher, Frankfurt, 1973.
 20. Hood, R., Sparks, R.: Key Issues in Criminology. Weinfeld and Nicolson, London, 1970.
 21. McCord, W., McCord, J.: Origins of Crime: A New Evaluation of the Cambridge-Somerville Study. Columbia University Press, New York, 1959.
 22. Martison, R.: What Works? Questions and Answers about Prison Reform. U: J.A. Garidiner, M.A. Mulkey (eds.), Crime and Criminal Justice, str. 155-88, Lexington Books, Lexington, 1975.
 23. Mžda, D.: Le travail: Une valeur en voie de disparition. Aubier, Paris, 1995.
 24. Morris, T., Morris, P.: Pentoville: A Sociological Study of an English Prison. Routledge & Kegan Paul, London, 1963.
 25. Nietzsche, F.: H genealogiji morale. Slovenska matica, Ljubljana, 1988.
 26. Nietzsche, F.: Volja do moči. Slovenska matica, Ljubljana, 1991.
 27. Roshier, B.: Controlling Crime : The Classical Pespective in Criminology. Open University Press, Milton Keynes, 1989.
 28. Ross, R., Gendreau, P.: Effective Correctional Treatment. Butterworths, Toronto, 1980.
 29. Rotman, E.: Beyond Punishment: A New View on the Rehabilitation of Criminal Offedners. Greenwood Press, New York, 1990.
 30. Shearing, C.D., Stenning, P.C.: From The Panopticon to Disney World: The Development of Discipline. U: J. Muncie et al (eds.), Criminological Perspectives, str. 413-422, Sage, London, 1996.
 31. Tame, C.R.: Freedom, Responsibility and Justice: The Criminology the »New Right«. U: K. Stenson, D. Cowell (eds.), The Politics of Crime Control, Str. 127-145, Sage, London, 1991.
 32. Taylor, I., Walton, P., Young, J.: The New Criminology: For a Social Theory Of Deviance. Routledge & Kegan Paul, London, 1973.